

totale productiepakket dat de boerderij verliet. Deze opvatting wordt bevestigd door de dissertatie van Van Zanden, waarin wordt berekend dat in Groningen in het begin van de negentiende eeuw, toen ruim 60% van de oppervlakte cultuurgrond in gras lag, het aandeel van de veehouderijproducten in de totale bruto-productie nog geen 40% bedroeg. Hofstee's conclusie dat in deze periode Groningen 'vrijwel zeker nog overwegend een veehouderijprovincie was' (85) is dan ook twijfelachtig.

In Hofstee's verklaring vervult de boer een cruciale rol. Om redenen van sociaal-culturele aard neemt hij de beslissingen over de innovaties en de specialisatie van de produktie. Door deze quasi-Schumpeteriaanse benadering wordt geen aandacht besteed aan de mogelijkheid dat veranderingen aan de aanbodzijde van de economie wel eens de innovaties zouden kunnen induceren. Tekenend is dat Hofstee voorbij gaat aan het door de bevolkingsgroei sterk toegenomen aanbod van arbeid, mijns inziens één van de belangrijkste voorwaarden voor een intensiveringsproces zoals dat in Groningen plaatsvond. Zijn niet nader toegelichte opmerking, dat demografische factoren 'geen enkel aanknopingspunt' bieden in de verklaring van de agrarische ontwikkeling van Groningen (266) is zeer aanvechtbaar. De discussie over de verschuiving van grasland naar bouwland is voorlopig nog niet gesloten.

P. Priester

F. W. van Voorden, *Schakels in stedenbouw. Een model voor analyse van de ontwikkeling van de ruimtelijke kwaliteiten van 19de-eeuwse stadsuitbreidingen op grond van een onderzoek in Gelderse steden* (Zutphen: De Walburg Pers, 1983, 287 blz., f75,-, ISBN 90 6011 189 3).

In deze Delftse dissertatie wordt een hoogst actueel probleem aan de orde gesteld: de status van de negentiende-eeuwse stadsuitbreidingen. Volgens de auteur is deze stadsuitleg een logisch uitvloeisel van de stedenbouwkundige ontwikkelingen van de historische binnenstad in voorafgaande eeuwen en is daar dus onverbreekelijk mee verbonden.

Stadsbestuurders zitten waarschijnlijk niet op deze conclusie te wachten. Onder invloed van veelvuldig protest blijven ze nu wel van de oude binnensteden af, maar de bebouwing, die in de loop van de negentiende eeuw aan die binnensteden is geschakeld, valt nu, honderd jaar later, veelal ten prooi aan kaalslag ten behoeve van gigantische fantasieën in steen of overspannen beton. En zij zullen het dus niet leuk vinden als bewezen wordt dat ook met deze projecten en ontwikkelingen de binnensteden onherstelbaar verminkt worden.

Ten behoeve van de bewijsvoering ontwerpt de auteur een descriptief model. Het begrip functie staat hierin centraal. De gebruiksfuncties landbouw en veeteelt, vestiging, nijverheid, verkeer resulteren in wisselwerking met het specifieke lokale landschap tot nederzettingen en het ontstaan en de uitbouw van een stedenbouwkundige structuur. Gebruiksfuncties leiden tot concentratiefuncties: 'collectieve functies, die in de stad door middel van de bebouwing moeten worden vervuld' zoals de markt- en verdedigingsfunctie. Het gevolg hiervan is een verzameling grote en middelgrote steden met een complexe stedenbouwkundige structuur, waarbij de functies als het ware in steen verankerd zijn. De ontwikkeling van de gebruiksfuncties wordt bij die complexe structuur minder autonoom, omdat aaneengesloten bouwwerken en gemeenschappelijke rooilijnen als een gegeven kader gaan fungeren, waar moeilijker doorheen te breken valt.

Maar binnen die complexe structuur zijn wel duurzame en variabele onderdelen vast te stellen. Met name de duurzame elementen, waarvan ook de functie gedurende lange tijd niet is aangetast, bepalen, in hoge mate de 'ruimtelijke kwaliteit' van een stad en dienen in het kader van een stadsvernieuwingsproces zorgvuldig benaderd te worden. Daarnaast vindt binnen de structuur een voortdurend aanpassingsproces plaats aan actuele eisen. Van Voorden noemt dit instandhouding.

Om deze elementen te traceren maakt de auteur gebruik van topografische en kadastrale kaarten. Volgens hem weerspiegelen situering en grootte van de kavels ook functie en eventuele hoogte van de bebouwing. De specifieke toetsing van het model geschiedt aan de hand van de situatie in Arnhem, een stad die al in de eerste helft van de negentiende eeuw is ontmanteld en uitgebreid. De conclusie is, dat de historische complexe structuur van Arnhem in de negentiende eeuw een ononderbroken proces van uitbreiding (= groei) en instandhouding heeft ondergaan. Ondanks die omstandigheid, dat er enorme vestingwerken gereconstrueerd moesten worden, is er toch geen caesuur opgetreden. Dit wordt toegeschreven aan het optreden van de overheid, die voor een zodanig wegenpatroon en een verkaveling ten behoeve van particulieren heeft gezorgd, dat een breuk *casu quo* afbraak werd vermeden.

Erg interessant is natuurlijk, dat Van Voorden uit tekeningen datgene deduceert, dat historici uit de archieven kunnen halen: de regulerende werking van de overheid in de negentiende eeuw. Ik denk hierbij vooral aan de lokale overheid. Vanuit het in het centrum gesitueerde stadhuis worden de in de binnenstad levende behoeften en functies gekanaliseerd. De daaruit resulterende stadsvorm moet alleen al daarom de bestaande complementeren. Problemen zijn er vooral met de inpassing van allerlei externe initiatieven van de rijksoverheid (spoorwegen, rijksgebouwen), die nog wel eens verstorend willen werken, een aspect dat in de twintigste eeuw grote stedenbouwkundige problemen zal veroorzaken.

Het model wordt vervolgens globaal losgelaten op 15 andere grote steden. Ook hier wordt vastgesteld, dat de complexe stedenbouwkundige structuur tot circa 1900 overal in stand is gebleven en is uitgebreid. Wel verliep die uitbreiding niet overal gelijk. In sommige steden heeft er bijvoorbeeld geen reconstructie van de vestingstructuur plaatsgevonden, terwijl er soms ook geografische belemmeringen waren, zoals een rivier. Daarnaast hebben er specifieke bestuurlijke en functionele omstandigheden gespeeld.

Om die omstandigheden te preciseren volstaan de plattegronden niet. Dan moet je echt de archieven in. Dat heeft de auteur dan ook gedaan. Het derde deel van het boek, dat aan dit archiefonderzoek is gewijd, is dan ook het meest historische geworden. Van Voorden is op dit voor hem onbekende terrein aardig thuis geraakt. Slechts af en toe merk je, dat het hem wat moeite heeft gekost zich te oriënteren.

Wat niet zo goed uit de verf komt is mijns inziens de overgang van het nationale naar het lokale niveau. Zo wordt de beschrijving van de lokale omstandigheden voorafgegaan door een schets van de bestuurshervormingen van Thorbecke cum suis. Maar wat deze voor de afzonderlijke steden inhielden, wordt niet goed geëxpliciteerd, zodat de aanloop minder trefzeker wordt dan deze had kunnen zijn. Ook in een ander opzicht had ik wat moeite met de relatie nationaal-lokaal. In dit derde deel benadrukt Van Voorden de besluiteloosheid van het plaatselijk bestuur met betrekking tot het beheer van het stedelijk bouwwerk. Hij legt het initiatief bij particulieren en vooral bij het rijk. De rijksoverheid heeft een actieve rol gespeeld bij de opstelling van uitbreidingsplannen — met name door Van Gendt — en heeft

zelfs bouwpercelen verkocht omdat de stadsbesturen het lieten afweten. Deze visie contrasteert nogal met mijn hierboven geventileerde mening over de regulerende rol van stadsbesturen.

Toch meen ik vol te moeten houden — op grond van onderzoek in gemeentearchieven — dat ook de lokale elite, die aan het begin van de negentiende eeuw het stadsbestuur in handen had, druk bezig is geweest met de vormgeving en uitbreiding van hun stad. Daar zat een grote dosis eigenbelang achter. Ze werden in het stadscentrum, waar ze meestal nog woonden, geconfronteerd met een expanderend winkelapparaat. Ze wilden vertrekken naar de rand van de stad, naar sjeke singels en villawijken, zonder uitzicht op arbeiderswoningen. Vandaar dat bijvoorbeeld in Groningen Bert Brouwer werd aangezocht voor een uitbreidingsplan dat in hun straatje paste.

Ik denk dat dit verschil in inzicht is toe te schrijven aan het soort archivalia, dat gebruikt is. Van Voorden baseert zich vooral op overheidsarchieven in het ARA, die gevuld zijn met plannen van rijksingenieurs, terwijl de informatie over lokale initiatieven in gemeentearchieven berust. Dit verklaart mijn inziens ook waarom hij de invloed van het gemeentebestuur in Nijmegen zoveel groter acht dan elders. Hier is de situatie gedetailleerder en ook ter plaatse bestudeerd.

Maar dit punt van kritiek raakt de hoofdlijn van het boek niet. Want overeind blijft, dat de negentiende-eeuwse stadsuitbreidingen een uitermate belangrijke schakel in de stedenbouw vormen en met zorg behandeld dienen te worden. Die omzichtigheid is in de twintigste eeuw en ook al daarvoor, ver te zoeken. In een indrukwekkende epiloog wordt aangegeven, dat terwijl stadsgedeelten van 1860 in het kader van monumentenzorg bescherming kregen, daarna gebouwde huizen vooral in snel gegroeide (vesting)steden veelal weer zijn afgebroken. Van Voorden leidt dit af uit vernuftige berekeningen over de huizenvoorraad op grond van de woningtellingen. De schakel tussen de historische bebouwing en de twintigste-eeuwse uitbreiding dreigt zo geheel te verdwijnen. Daarmee loopt de oude historische binnenstad kans 'uit het normale proces van verstedelijking te worden gestoten' en tot een soort reservaat te degraderen. De boodschap aan stadsbesturen en aan monumentenzorg, dat zich nog teveel op het alleroudste richt, is niet mis te verstaan en zodanig wetenschappelijk onderbouwd, dat men wel naar hem zal moeten luisteren. Het lijkt me dat historici moeten pogen zijn betoog door middel van lokale verdiepingen te ondersteunen. Hoe meer hij van ons gelijk krijgt, des te kleiner wordt de kans, dat de feitelijke ontwikkelingen de juistheid van zijn analyse pijnlijk onderstrepen.

P. Kooij

N. Wilterdink, *Vermogensverhoudingen in Nederland. Ontwikkelingen sinds de negentiende eeuw. Synopsis* (Dissertatie Amsterdam 1984; Amsterdam: De Arbeiderspers, 1984, 557 blz., f59,-, ISBN 90 296 5767 2).

Fraai uitgegeven is spoedig na de promotie de handelsuitgave verschenen van het hier te bespreken werk van Wilterdink. Deze auteur, een socioloog, had al sinds 1977 de aandacht op zich gevestigd met enige pittige studies over Nederlandse vermogensverhoudingen. Het is verheugend dat hij al zo kort daarna met de onderhavige synthese is gekomen. Het vormt een fundamentele studie, een standaard-